

MATJAŽ KLEMENČIČ

SRBI NA HRVAŠKEM, 1914–1945

Ozemlje današnje Hrvaške sodi med tista evropska območja, ki so zaradi množičnih selitev prebivalstva doživljala skozi vsa zgodovinska obdobja velike spremembe v etnični, jezikovni in verski sestavi prebivalstva. Do ene največjih sprememb je na območju današnje Hrvaške prišlo v času turških osvajanj Evrope (15.–18. stoletje). Takrat so se na obsežnih opuščenih območjih hrvaških dežel ob meji s turškim cesarstvom, od koder se je pred tem zaradi avstroogrsko-turških spopadov odselilo skoraj vse prebivalstvo, naselili številni kolonisti živinorejci, etnično pretežno srbskega porekla. Priselili so se iz turških zasedenih območij na Balkanu, potem ko so jim Turki odvzeli status svobodnih ljudi in privilegije ter jih skušali izenačiti z rajo. Množično so se naselili zlasti v Liki, Baniji, Kordunu, severni Dalmaciji in Slavoniji, to je na območjih, kjer so Habsburžani organizirali za obrambo pred Turki poseben obrambni sistem – Vojno krajino. Ker so habsburške oblasti priseljencem v zameno za obrambo dežele priznale podobne privilegije, kakršne so imeli v turškem cesarstvu, se je v Vojni krajini naseljevalo vse več novih priseljencev.¹ Tako je srbsko prebivalstvo na območju današnje Hrvaške že sredi 19. stoletja sestavljalo več kot 20% vsega prebivalstva. Narodnostna pomešanost hrvaškega in srbskega prebivalstva je v vseh kasnejših obdobjih odigrala pomembno vlogo v političnem, kulturnem pa tudi gospodarskem razvoju Hrvaške.

Naselitev pravoslavnega srbskega prebivalstva v hrvaških deželah sprva ni sprožila večjih nacionalnih nestrpnosti. Do prvih konfliktov je prišlo šele po dualistični ureditvi habsburške monarhije (1867) in podpisu hrvaško-ogrskega sporazuma (1868), ki nista izpolnila zahtev hrvaških nacionalistov. Zlasti Unionistična stranka, ki je zagovarjala povezovanje z Madžari, in Stranka hrvatskog državnog prava (oziroma Frankovci, kot se je kasneje imenovala po svojem voditelju Josipu Franku), ki se je zavzemala za neodvisno Hrvaško, sta bili precej protisrbsko nastrojeni. Kmalu so spori med Hrvati in v hrvaških deželah živečimi Srbi postajali vse intenzivnejši; sprva zaradi močnega razvoja srbskega nacionalnega gibanja, ki so ga vzpodbujali uspehi Srbov v boju s Turki, kasneje pa zaradi novega šolskega zakona, s katerim je hrvaški sabor leta 1874 uvedel v izobraževanje enake učbenike za hrvaške in srbske učence v upanju, da bodo hrvaške oblasti tako preko izobraževalnega sistema srbske otroke vzgojile lojalne državljane hrvaškega dela ogrsko-hrvaškega kraljevstva. Na zaostritev hrvaško-srbskih odnosov je vplivala tudi avstro-ogrsko okupacija Bosne in Hercegovine leta 1878, ki je prisilila Srbe in Hrvate, da podrobneje definirajo svoja stališča in se prvič resneje soočijo z mučnim vprašanjem svojih ozemeljskih teženj.² Tako so predstavniki Srpske samostalne stranke, ki so se zavzemali za ohranitev srbske narodne in cerkvene

1 Fedor Močanin in Mirko Valentić: *Vojna krajina u Hrvatskoj*. (Zagreb: Povijesni muzej Hrvatske, 1981), str. 177–178; Fedor Močanin, "Društveni razvoj u Vojnoj Krajini". *Društveni razvoj u Hrvatskoj od 16. do 20. stoljeća*. (Zagreb: Liber, 1981), str. 83–102.

2 Charles Jelavich: *Južnoslavenski nacionalizmi. Jugoslavensko ujedinjenje i udžbenici prije 1914*. (Zagreb: Globus, 1992), str. 32–33.

avtonomije na Hrvaškem, Hrvatom oporekali kakršnokoli pravico do Bosne in Hercegovine. Menili so, da predstavljajo Hrvati s temi ozemeljskimi zahtevami predhodnico "zahodne" agresije, še posebej nemškega imperialističnega "pohoda" na vzhod (*Drang nach Osten*). S tem so pravzaprav nasprotovali ozemeljskim zahtevam hrvaške politike na osnovi hrvaškega državnega prava. Do zaostritve je prišlo celo v Dalmaciji, kjer so Srbi in Hrvati do tedaj bili v dobrih medsebojnih odnosih, saj so Srbi v dalmatinskem saboru podpirali zahteve Hrvatov po združitvi Dalmacije s Hrvaško in Slavonijo. Zaradi sporov okrog bosanskohercegovega vprašanja pa so se srbski poslanci v dalmatinskem saboru začeli po letu 1879 zavzemati za združitev Dalmacije z Bosno in Hercegovino.

Nasprotja med Hrvati in Srbi, živečimi na Hrvaškem, je podžigal tudi hrvaški ban Karoly Khuen-Héderváry. Za lažjo uresničitev svojih ciljev na Hrvaškem je po načelu "deli in vladaj" podpiral srbsko manjšino na verskem, izobraževalnem ter gospodarskem področju. Ob podpori srbskih poslancev mu je uspelo preprečiti marsikateri cilj hrvaških nacionalistov. Politika bana Khuen-Héderváryja in vzpon hrvaškega nacionalizma sta izzvala pravo sovražstvo med Hrvati in hrvaškimi Srbi.³ To je obdobje zaključne faze nacionalne integracije Hrvatov in Srbov v hrvaških deželah, ko lokalizme in regionalizme posameznih etničnih skupnosti postopoma zamenja politična skupnost in se razvijajo pogoji za gospodarsko koncentracijo in kulturno hegemonizacijo srbske in hrvaške nacionalne skupnosti. V tem procesu sta postala hrvaški ter srbski nacionalizem prevladujoča socialna ideologija. Hrvaško-srbski odnosi postanejo na vsem etničnem ozemlju obeh narodov obremenjeni z množico stereotipov z močnim čustvenim nabojem, ki občasno blokirajo vse možnosti medsebojnega sodelovanja in celo komunikacijo. Srbi v hrvaških deželah postavijo težišče dejavnosti k tako imenovani "srbski misli", oziroma k misli na združitev vsega srbskega naroda.⁴ V tem burnem obdobju sta največ pretrpela siromašno ljudstvo in demokracija, medtem ko so nekateri tuji politični krogi začeli Srbe in Hrvate označevati kot najhujše sovražnike. To je tudi obdobje, ko se je v delu srbskega tiska razširila teza o ogroženosti Srbov na Hrvaškem, katerega je kasneje prevzelo tudi srbsko zgodovino pisje.⁵ Teza o "ogroženosti Srbov" se je kot element srbske politične misli iz druge polovice 19. stoletja zbova pojavila v devetdesetih letih 20. stoletja in je Miloševićevi politiki od konca osemdesetih let služila kot izgovor za krvave dogodke ob razpadu Jugoslavije.

Ko govorimo o dejavnih, ki so oblikovali srbsko nacionalno ideologijo v tem obdobju, se je potrebno zavedati, da so bili ti zelo odvisni od socialnih in modernizacijskih sprememb v hrvaški družbi. Brez tega je nemogoče razumeti velike spremembe, do katerih je prišlo po odhodu Khuena-Héderváryja s položaja hrvaškega bana in ob pojavu južnoslovansko usmerjene mladine na političnem prizorišču, ki se je pod vplivom češkega profesorja Tomasa Masaryka združila okrog jugoslovanskega programa. Mladi so se zavedali, da so Srbi in Hrvati preživeli mnoge težave v procesih svojega združevanja in številna izključevanja, ki so eni strani dajale absolutne pravice, drugi pa odvemale še tisti minimum, ki bi ji moral pripadati že po naravi. Zato so se mladi zavzemali, da bi to izključevanje premagali s prepričanjem, da je kultura sicer star, pa vendarle nov naziv za sodelovanje Srbov in Hrvatov.⁶ Tako se je že leta 1905 – kljub

3 Več o življenju Srbov na Hrvaškem v času bana Khuena Héderváryja (1883–1903) glej v Mato Artuković: *Srbi u Hrvatskoj (Khuenovo doba)*. (Osijek: Hrvatski institut za povijest, Podružnica za povijest Slavonije, Srijema i Baranje, 2001).

4 Mato Artuković: *Ideologija srpsko-hrvatskih sporova*. (Zagreb: Naprijed, 1991), str. 3–5.

5 Artuković: *Srbi u Hrvatskoj (Khuenovo doba)* ..., str. 20.

6 Artuković: *Ideologija srpsko-hrvatskih sporova* ..., str. 256.

nekaterim pomislekom – pet hrvaških in srbskih strank ter nekaj znanih neodvisnih politikov združilo tako imenovano *Hrvatsko-srpsko koalicijo*, katere glavno načelo je bila narodna enotnost. Člani *Koalicije* so zastopali stališče, da so Srbi in Hrvati en narod z dvema imenoma, oziroma s tremi imeni, če k temu priključimo še Slovence. Ravno ta primer dokazuje, da nekateri stereotipi o srbsko-hrvaških odnosih, ki se pogosto uporabljajo v zgodovinopisju, ne držijo: na primer, da "vsi Srbi nekaj hočejo oziroma, da Hrvati nekaj nočejo", ali pa "da Srbi nekaj ljubijo, Hrvati pa nečesa ne ljubijo" itd.⁷

V začetku so člani *Koalicije* zagovarjali združitev vseh južnih Slovanov iz habsburške monarhije, kasneje pa so nekateri mlajši člani skušali koncept enotnosti razširiti še na Srbe in Črnogorce, pri čemer bi središče vseh postal Beograd.⁸ Pri tem je zanimivo, da so Hrvati in Srbi, ki so živeli na Hrvaškem, brez težav sodelovali, ko je šlo za nasprotovanje avstrijski ali madžarski politiki. Nikakor pa se niso mogli sporazumeti glede vprašanja Bosne in Hercegovine, ki je postalo znova aktualno ob njeni aneksiji leta 1908.

Položaj Srbov na območju današnje Hrvaške se je znova poslabšal po sarajevskem atentatu na nadvojvodo Franca Ferdinanda (28. junija 1914). Že istega dne je v demonstracijah v Zagrebu voditelj stranke Hrvatskog državnog prava dr. Ivan Frank pozival k obračunu s Srbi in "Slavo-Srbi" oziroma z zagovorniki hrvaško-srbskega sodelovanja. V mnogih mestih so potekale protisrbske demonstracije, v Djakovu, Petrinji in Slavonskem Brodu pa so demonstranti celo oskrunili pravoslavne cerkve in pokopališča.⁹ Z začetkom vojaških spopadov med avstroogrsko in srbsko vojsko, ki so kazali na spopad svetovnih razsežnosti, so bili prepovedani srbski časopisi (*Srbobran*, *Srpski list* itd.), uporaba cirilice in srbski nacionalni simboli, v javno rabo pa je bil namesto izraza Srbi vpeljan izraz "Hrvati grško-istočne vjere". V teh napetih okoliščinah je bilo v avstroogrsko vojsko vpoklicanih okrog 15.000 hrvaških Srbov. V letih 1914 in 1915 oziroma do zasedbe Srbije so se morali kot avstroogrski vojaki boriti proti svojemu narodu in skupaj z drugimi vojaki prenašati vse tegobe ter težke poraze na srbskem bojišču. Kljub vsemu pa je bilo dezerterstvo zelo redek pojav, saj so avstroogrške oblasti v tem primeru preganjale njihove družine. Avstro-Ogrska je – podobno kot v času obstoja Vojne krajine – hrvaške Srbe še enkrat izbrala za dosego svojih ciljev na evropskih bojiščih. Srbi, ki so bili vpoklicani v avstroogrsko vojsko, so se najbolj izkazali na soški fronti, kjer so branili območja, ki so bila z londonskim sporazumom obljubljeni Italiji. V teh bojih se je še posebej izkazal feldmaršal Svetozar von Bojna Borojević (1856–1920), Srb iz Banije. Ne le, da je kot poveljnik 5. armadne skupine od leta 1915 organiziral uspešno obrambo avstroogrskih sil pred Italijani (na sektorju fronte pri Bovcu in Kobaridu) in odbil 11 italijanskih ofenziv, temveč mu je v dvanajsti ofenzivi konec oktobra 1917 uspelo prebiti italijansko fronto. S svojimi enotami je povsem razbil italijansko vojsko in jo prisilil k umiku vse do Piave globoko v Furlanski nižini. Ob tej zmagi na soški fronti, ki so jo poimenovali tudi "čudež pri Kobaridu", so mnogi v Avstroogrski celo verjeli, da bi se vojna morda vendarle lahko zasukala v njihov prid.¹⁰ Vojna sreča pa se je kasneje obrnila, kar je privedlo do razpada Avstroogrške.

7 Prav tam, str. X–XI.

8 Mirjana Gros, "Nacionalne ideje studentske omladine u Hrvatskoj uoči svjetskog rata," *Historijski zbornik* 21–22 (1968–1969), str. 127–128.

9 Drago Rokсандić: *Srbi u Hrvatskoj od 15. stoljeća do naših dana*. (Zagreb: Vijesnik, 1991), str. 117–118.

10 Manfred Rauchensteiner, "Vojna ob Soči z vidika avstrijskega zgodovinarja." V: Andreas Moritsch in Gudmund Tributsch (ur.): *Soški protokol*. (Celovec-Ljubljana-Dunaj: Mohorjeva založba, 1994), str. 24–25.

Zaradi negotovih razmer ob koncu vojne so se Srbi v hrvaških deželah začeli množično vključevati v različna gibanja, ki so zagovarjala ustanovitev jugoslovanske države. Še posebej ker so se proti koncu vojne – razen predloga o ustanovitvi nove države na območjih poselitve južnoslovanskih narodov nekdanje Avstro-Ogrske – pojavili nekateri drugačni pogledi glede rešitve jugoslovanskega vprašanja, kot na primer ustanovitev Podonavske konfederacije ali pa celo vrnitev v predvojno stanje.¹¹ Ob tem ne kaže spregledati tudi stališč znanega srbskega zgodovinarja Stanojevića. Ta je kmalu po zmagovitem preboju srbske vojske na solunski fronti začel opozarjati mladega in ambicioznega prestolonaslednika Aleksandra Karadjordjevića, da poltična združitev s Slovenci in Hrvati za Srbijo ni ravno najboljša poteza. Po Stanojevićevem prepričanju naj od vojn izčrpana Srbija ne bi bila pripravljena in sposobna izpeljati združitev številnih narodov v novo državo, saj vsi ti narodi "vstopajo" v novo državo le zaradi spleta okoliščin. Vendar pa se Karadjordjević za ta opozorila ni zmenil, saj je bila ponudba ponudba zaveznikov tako velikodušna, da se je zdel Stanojevićev predlog o širitvi Srbije le na okoliška z večinskim srbskim prebivalstvom poseljena območja preveč skromen. Vprašanje pa je, ali se je kralj sploh zavedal problemov, ki mu jih je predstavil pedanten in daljnovidni strokovnjak, da se bosta tako Srbija kot tudi pravoslavje le težko soočila s krščanstvom in muslimanstvom (islamom).¹²

Na koncu je – deloma tudi pod velikim pritiskom italijanskih ozemeljskih zahtev – vendarle prevladala ideja o ustanovitvi jugoslovanske države. Kljub velikim razlikam glede načina združevanja in bodoče ureditve nove države, je združevanje potekalo po načelih, ki jih je oblikovala Srbija. Združitev južnoslovanskih ozemelj v Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev (SHS) je bila potrjena 1. decembra 1918 s formalno slavnostno razglasitvijo regenta Aleksandra Karadjordjevića.¹³ Nova kraljevina je v eni državi končno "zbrala" (skoraj) vse Srbe. Za Srbe iz Srbije je bila to prva izkušnja življenja v večnacionalni in večkonfesionalni družbi. Srbi, ki so bili v novi državi najštevilnejši narod (leta 1918: 4,665 milijona ali 38,83%¹⁴), so imeli zaradi pogojev, ki so jih postavili v času združevanja, popolno oblast nad državo. Prevladovali so v vladnih in državnih službah ter v diplomaciji. Še posebej očitna je bila njihova prevlada v novi jugoslovanski vojski. Ta je predstavljala le nekoliko preoblikovano srbsko vojsko, ki je imela pomembno vlogo v procesu oblikovanja nove države in utrjevanja režima Karadjordjevićev. Kraljevina SHS tako že ob svojem nastanku v nobenem pogledu ni izpolnila idealističnih želja o slogi jugoslovanskih narodov, ki so se izoblikovale konec 19. stoletja, in o demokratični državi enakopravnih narodov, saj ni nastala zaradi uresničitve teh idealov, ampak bolj zaradi utrjevanja versajske ureditve Evrope. Z njenim nastankom so bili deloma izpolnjene italijanske ozemeljske zahteve na vzhodnem Jadranu in ozemeljske zahteve Srbije, istočano pa je bil rešen tudi problem

11 Matjaž Klemenčič, "Načrti za spreminjanje meja, ustvarjanje novih državnih tvorb in meddržavnih povezav v vzhodni Srednji Evropi, politika ZDA ter ameriški Slovenci med drugo svetovno vojno", *Prispevki za novejšo zgodovino*, leto 37 (1997), št. 2, str. 399–412.

12 Dragan D. Lakićević: *Arhipelag Balkan. Politička autoritarnost i ksenofobija u novim balkanskim državama*. (Beograd: Institut za evropske studije, Centar za rešavanje sukoba, 2002), str. 64.

13 Matjaž Klemenčič in Mitja Žagar: *The Former Yugoslavia's Diverse Peoples. A Reference Sourcebook*. (Santa Barbara, CA, Denver, CO, Oxford, V. B.: ABC Clio Press, 2003), str. 84–90.

14 Vladimir Stipetić, "Jedno stoljeće u brojčanom razvoju stanovništva na današnjem području Jugoslavije," *Forum*, leto 12 (1973), št. 12, str. 885–915; Ivo Banac: *The National Question in Yugoslavia. Origins, History, Politics*. (Ithaca and London: Cornell University Press, 1984), str. 58.

državnopravnega statusa južnoslovanskih narodov z območij razpadle Avstro-Ogrske.¹⁵ Zaradi srbske prevlade je bila nova država v resnici bolj podobna razširjeni "veliki Srbiji", oziroma takšna, kot sta si jo v preteklosti zamišljala Vuk Karadžić in Ilija Garašanin.¹⁶ Tudi večina srbskih politikov že od samega nastanka nove države nanjo ni gledala kot na neke vrste federalno skupnost narodov, kot je na to sugeriral njen naziv Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev, ampak kot na razširjanje "srbstva".¹⁷ Na to kaže tudi izjava tedanjega najvidnejšega srbskega politika Nikole Pašića, da "Srbija ne želi utoniti v Jugoslaviji, ampak da želi Jugoslavija utoniti v Srbiji".¹⁸ Hrvaške dežele so bile tako skupaj z drugimi južnoslovanskimi območji nekdanje Avstro-Ogrske vključene v državo s centralistično ureditvijo, katere vodstvo je vodilo velikosrbsko politiko skrito pod politiko jugoslovanskega unitarizma. Takšno politiko je sprva podpirala tudi večina hrvaških Srbov. S tem so prišli v oster spor s hrvaško politiko, ki je skušala Hrvaški zagotoviti čim večjo stopnjo avtonomije.

Večina srbskega prebivalstva na Hrvaškem je po prvi svetovni vojni še vedno živela na območjih "tradicionalne" poselitve, to je v Liki, Kordunu, Baniji, širši okolici Knina (takoimenovani Krajini), Slavoniji in Baranji. Od zadnjega avstroogrškega popisa leta 1910 do prvega jugoslovanskega popisa leta 1921 je število Srbov na Hrvaškem zaradi posledic prve svetovne vojne in epidemije španske gripe upadlo za okrog 5.000.

Srbsko prebivalstvo na območju današnje Hrvaške leta 1910, 1921 in 1931.

Leto	Skupno število prebivalcev	SRBI	
		Število	%
1910	3.460.584	611.257	17,66
1921	3.443.375	606.252	17,61
1931	3.785.455	636.284	16,81

VIR: Jovan Ilić, "The Serbs in the Former SR of Croatia". V: Duška Hadži-Jovanović (ur.): *The Serbian Question in the Balkans*. (Beograd: Faculty of Geography, University of Belgrade, 1995), str. 329.

Čeprav je absolutno število Srbov na Hrvaškem do leta 1931 nekoliko poraslo, pa je njihov delež v skupnem številu prebivalstva upadel. To kaže na nekaj večje izseljevanje srbskega prebivalstva v tujino (zlasti v prekomorske dežele) v primerjavi s hrvaškim. Vzroke za to lahko pripišemo dejstvu, da je večina Srbov na Hrvaškem živela na gospodarsko zaostalih podeželskih območjih. Ko je agrarna kriza leta 1926 vzpodbudila velik porast revščine se je izseljevanje še pospešilo. Najbolj množično se je prebivalstvo izseljevalo iz Like, Gorskega kotarja, Korduna in Banije, manj pa iz Slavonije in Baranje, kjer je delež srbskega prebivalstva v obdobju 1910–1931 celo narasel iz 20,3% na

15 Luigi Salvatorelli: *Storia d'Europa*, vol. II (Torino: Einaudi, 1961), str. 1230 in 1242; Antun Giron: *Zapadna Hrvatska u drugim svjetskom ratu*. (Rijeka: Adamič, 2004), str. 15.

16 Ilija Garašanin, "Načertanije. Program spoljašnje i nacionalne politike Srbije na koncu 1844 godine". V: Čović Bože (ur.): *Izvori velikosrpske agresije*. (Zagreb: August Cesarec & Školska knjiga, 1991), str. 65–80; Vuk Stefanović Karadžić, "Srbi svi i svuda". V: Čović Bože (ur.): *Izvori velikosrpske agresije*. (Zagreb: August Cesarec & Školska knjiga, 1991), str. 81–98.

17 Adrian Hastings: *The Construction of Nationhood. Ethnicity, religion, Nationalism*. (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), str. 129.

18 Banac: *The National Question in Yugoslavia ...*, str. 132.

24,7%. Ta rast je posledica kolonizacije Slavonije in Baranje v začetku dvajsetih let 20. st., ko je jugoslovanska oblast izkoristila agrarno reformo za brezplačno delitev zemlje srbskim vojnim prostovoljcem in tako imenovanim "soluncem". Tako se je na primer na širše območje Osijeka naselilo 3.518 družin "soluncev" in skoraj 1.500 družin prostovoljcev, med katere je država razdelila več kot 25.000 hektarjev (v povprečju 5 hektarjev na družino) rodovitne zemlje.¹⁹ Večina drugih potencialnih upravičencev za dodelitev agrarne zemlje je le-to morala odkupiti od države.

Ker srbsko prebivalstvo Hrvaške, ki se je med prvo svetovno vojno večinoma odzvalo mobilizaciji v avstroogrsko vojsko, ni bilo upravičeno do agrarne zemlje, se je iz svojih "tradicionalnih" območij poselitve večinoma selilo v hrvaška industrijska mesta. Zato ne čudi sorazmerno visok delež Srbov v sindikatih, delavskem gibanju in delavskih strankah (zlasti komunistični) v obdobju med obema svetovnima vojnama.²⁰ Kljub temu, da je zaradi stalnega priseljavanja absolutno število srbskega prebivalstva v hrvaških mestih naraščalo, pa je njihov delež v obdobju 1921–1931 v večini večjih mest upadel. To dejstvo postavlja pod vprašaj uveljavljeno prepričanje, da so se Srbi po prvi svetovni vojni lažje zaposlili v državnih službah in drugih neagrarnih poklicih kot pripadniki nesrbskih narodov. Bližje resnici je dejstvo, da je srbsko meščanstvo na Hrvaškem trpelo enake posledice državne razvojne politike kot hrvaško meščanstvo. To pomeni, da se je v prvem desetletju obstoja jugoslovanske države hitro razvijalo, še zlasti podjetniški sloj, ki je sodeloval v upravah mnogih podjetij, vključno v tistih z večinskim hrvaškim pa tudi tujim kapitalom. Hitreje kot pred prvo svetovno vojno se je razvijal tudi sloj industrijskih podjetnikov (npr. klavnica in tovarna seruma Djure Preradovića v Vrbovcu, usnjarna Marka Valičića v Karlovcu itd.).

Kljub vzpodbudnemu razvoju srbskega meščanskega sloja v hrvaških mestih, je večina Srbov na Hrvaškem živela na podeželskih in gospodarsko zaostalih območjih. Ko je leta 1926 prišlo do dolgotrajne agrarne krize, kateri je sledila še kreditna in finančna kriza, se je velik del kmečkega prebivalstva gospodarsko nerazvith območij (torej tudi večina s Srbi poseljenih območij) vrnil celo k naturalni menjavi. To je privedlo do velikega zmanjšanje porabe industrijskih izdelkov in do minimalnega obsega koriščenja uslug obrtnikov, kmetje pa so se začeli vse bolj zadolževati. Revščina se je tako le še poglabljala, kar je razvidno tudi iz službenega poročila enega od okrajnih referentov za kmetijstvo iz Dvora na Uni, ki je med drugim zapisal: "*Revščina. Pravo čudo je, kako je mogoče tako živeti in v teh pogojih celo delati*".²¹ Vse to kaže, da se srbska politika ni prav veliko menila za položaj Srbov, ki so živeli zunaj tako imenovane "stare Srbije" (predvojne Kraljevine Srbije). To nam potrjuje tudi izjava Svetozarja Pribičevića iz leta 1932, ki je tedaj že živel v Parizu: "*O Srbih izven Srbije lahko le zaključim, da so danes državljani ne drugega temveč desetega reda*".²²

Zaradi skoraj popolne prevlade srbskih unitarističnih krogov na vseh področjih življenja je v Kraljevini SHS (po letu 1929 v Kraljevini Jugoslaviji) prihajalo v vsem medvojnem obdobju do številnih sporov z zagovorniki idej nacionalnega pluralizma, separatizma in federalizma. Najbolj ostri kritiki beograjskih političnih krogov so bili zagovorniki hrvaške avtonomije. Hrvaško vprašanje je bilo tako eden največjih problemov v notranjepolitičnem življenju Kraljevine SHS/Jugoslavije. Bilo je logična posledica neuravnoteženih odnosov med nosilci gospodarske moči (Slovenci in Hrvati)

19 Roksandić: *Srbi u Hrvatskoj* ..., str. 123.

20 Roksandić: *Srbi u Hrvatskoj* ..., str. 121–122.

21 Roksandić: *Srbi u Hrvatskoj* ..., str. 122–123.

22 Svetozar Pribičević: *Pogledi na stanje u Jugoslaviji i njezinu budućnost*. (Pariz: samozaložba, 1932).

in nosilci politične moči (Srbi iz Srbije). Zato je tudi največ nezadovoljstva pri nersbskih narodih sprožala Vidovdanska ustava, ki je kmalu začela motiti tudi nekatere srbske kroge.²³ Razočaran nad politiko svojih sonarodnjakov je bil tudi najuglednejši voditelj hrvaških Srbov, Svetozar Pribičević, ki se je leta 1927 s svojo *Samostalno demokratsko stranko* (SDS) pridružil opoziciji in povsem spremenil svojo politiko. Zbližal se je s Stjepanom Radićem in skupaj s *Hrvatsko seljačko stranko* (HSS) ustanovil *Seljačku-demokratsku koaliciju*. Od takrat je imel Pribičević med vsemi srbskimi meščanskimi politikami najuvidnejše stališče do hrvaškega vprašanja. Med drugim je izjavil, da jugoslovanska država "... nima prihodnosti, če hrvaški narod v njej ne bo enakopraven konstitutivni dejavnik kot je srbski narod, ali drugače: če ta država ne bo po volji hrvaškega naroda, ki mora sam odločati o svoji usodi ..." ²⁴ Pribičević se je s tem povsem oddaljil od centralizma. V *Koaliciji* je vztrajno zagovarjal demokratično reševanje nasprotij v državi in še posebej nacionalnega vprašanja. S to politično preobrazbo je sicer izgubil del stare elite, ki se je še naprej zavzemala za centralizem in unitarizem, na drugi strani pa pridobil številne nove privrženice, zlasti med Srbi na Hrvaškem ter v Bosni in Hercegovini.

Nerešeno hrvaško vprašanje pa tudi nacionalno vprašanje nasploh je v državi povzročalo številne mednarodne konflikte in politične krize, kar je privedlo do ukinitve parlamentarne "demokracije" in uvedbe kraljeve (šestojanuarske) diktature. S tem je prišlo tudi do sprememb v programskih usmeritvah hrvaških strank. Skrajno desno usmerjene hrvaške stranke (npr. Frankovci) so tedaj zahtevale ustanovitev samostojne hrvaške države. Zaradi ostrega nasprotovanja režima so se morali voditelji teh strank umakniti v tujino. Zatočišče so dobili v državah, ki so se zavemale za spremembe versajske ureditve Evrope. Med temi je bil tudi Ante Pavelić, ki je v Italiji v tridesetih letih 20. stoletja začel razvijati ustaško gibanje – revolucionarno organizacijo, katere cilj je bil z "... oboroženo vstajo osvoboditi Hrvaško izpod tujega jarma, da bo postala svobodna in neodvisna država ne vsem svojem etničnem in zgodovinskem prostoru".²⁵ Čeprav so tuji politiki menili, da Pavelić nima širšega zaledja in so za nespornega voditelja Hrvatov smatrali predsednika HSS Vladka Mačka, pa so ustaši že čez dobro desetletje – med drugo svetovno vojno – odločilno posegli v usodo Srbov na Hrvaškem.

V reševanje zapletenega položaja v Jugoslaviji so se na takšen ali drugačen način vključevale vse stranke in vsi vidnejši politiki. Nekateri od njih so na prelomu 1932/33 izdali programe o preureditvi Jugoslavije (tako imenovane punktacije). Vodstvo SDS se je od junija 1932 naprej začelo zavzemati za federativno ureditev države in podprlo tako imenovane "zagrebške punktacije", ki jih je 7. novembra 1932 predstavila *Seljačko-demokratska koalicija*. Punktacije, izdelane po načrtu zagovornika federalizma iz Dalmacije, Anteja Trumbića, so najostreje obsojale "... srbsko hegemonijo, ki je bila že na začetku vsiljena Hrvaški in vsem ... deželam s te strani Save, Drave in Donave (ki so do leta 1918 pripadale Avstro-Ogrski – op. M. K.), in ki s svojo nesposobnostjo ter ob pomoči nasilja in nemoralnih metod ... deluje razdiralno in uničuje moralne vrednote, ... materialne dobrine naroda in njegov duhovni mir. To stanje je doseglo svoj vrhunec pod absolutističnim režimom dne 6. januarja 1929, ki je ob utrjevanju te hegemonije ...

²³ Josip Horvat: *Politička povijest Hrvatske 1918–1929*. (Zagreb: August Cesarec, 1989); Branislav Gli-gorjević: *Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca*. (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1970).

²⁴ Roksandić: *Srbi u Hrvatskoj ...*, str. 121–122.

²⁵ Višnja Pavelić (ur.): *Putem hrvatskog državnog prava. Dr. Ante Pavelić: članci, govori, izjave*. (Buenos Aires in Madrid: samozaložba, 1977), str. 427–431.

odpravil tudi družbene in politične svoboščine ..." Na notranjepolitičnem področju so punktacije zahtevale vrnitev v čas pred 1. decembrom 1918 in odpravo srbske hegemonije, šele nato pa bi se narodi lahko svobodno odločali o svoji usodi.²⁶

Punktacije z natančno opredeljenimi načeli o družbeni in državni ureditvi so še enkrat več razkrile globok prepad med Srbijo in drugimi jugoslovanskimi pokrajinami. Čeprav HSS in SDS punktacij nista razlagali enako, pa v njihovih pogledih ni bilo tolikšnih razhajanj, da bi ta postavile pod vprašanj nadaljnje sodelovanje.²⁷ Velik del Srbov, ki so živeli na Hrvaškem, je tako še naprej podpiral *Koalicijo*, pa čeprav je po vzpostavitvi šestojanuarske diktature začelo precej Srbov, zlasti v severni Dalmaciji, Like ter Slavoniji, podpirati stranke režima (Jugoslovanska nacionalna stranka, Jugoslovanska radikalna zajednica). V tridesetih letih 20. st. je na omenjenih območjih prišlo s strani nasprotnikov hrvaško-srbskega sporazumevanja do prvih poskusov razvoja četništva na Hrvaškem. To je sovpadalo s splošno militarizacijo strankarskih odnosov v tedanji Jugoslaviji (razvoj ustaštva, približevanje idejam nacionalsocializma s strani tedanjega predsednika jugoslovanske vlade Milana Stojadinovića itd.), ki so bili odsev militarizacije evropske družbe ob vse agresivnejšem nacizmu in fašizmu.

V teh napetih mednarodnih in domačih političnih razmerah se je znova zaostriло hrvaško-srbsko vprašanje. Nekateri intelektualci so tedaj spoznali, da nasilna unitaristična politika samo pogloblja nezaupanje med državljani različnih "plemen" in se začeli zavzemati za rešitev hrvaškega vprašanja. Leta 1939 se ga je lotil tedanji predsednik jugoslovanske vlade Dragiša Cvetković, saj so kakršenkoli poskus sporazumevanja med Srbi in Hrvati pred tem blokirali na eni strani srbski politični in vojaški krogi, ki so se težko odpovedali centralizmu, na drugi pa radikalne hrvaške skupine, ki so zahtevale povsem neodvisno hrvaško državo. Pogajalski strani sta – ob posredovanju Angležev – kompromis dosegli konec avgusta 1939 s podpisom tako imenovanega "sporazuma Cvetković-Maček". Po tem sporazumu je bila ustanovljena Hrvaška banovine z lastnim saborom ter avtonomno vlado. Čeprav je imela banovinska vlada široka pooblastila na področju notranje, gospodarske in kulturne politike, pa je osrednja vlada v Beogradu še vedno ohranila nadzor nad zunanjo politiko in vojsko.²⁸

Območje nove banovine je urejal 1. člen *Uredbe o Banovini Hrvatskoj*, po katerem se "... *Savska in Primorska banovina ter okraji Dubrovnik, Šid, Ilok, Brčko, Gradačac, Derventa, Travnik in Fojnica združujejo v banovino z imenom Banovina Hrvatska.*"²⁹ Sporazum je tudi dopuščal možnost, da se kasneje iz banovine izločijo nekatera območja s srbsko večino, na drugi strani pa bi bila mogoča tudi širitev banovine na nekatera območja poseljena s hrvaškim prebivalstvom, zlasti v Bosni, Bački in Baranji.³⁰ Čeprav so bile v novo banovino vključena v glavnem le ozemlja z večinskim hrvaškim prebivalstvom (izjema sta bila okraja Šid in Ilok), so približno četrtino od okrog 4,1 milijona ljudi sestavljali Srbi. Na drugi strani pa je zunaj meja banovine ostalo okrog 700.000 Hrvatov.

Sporazum je razburkal dogajanje tako na jugoslovanskem političnem prizorišču kot tudi znotraj srbske skupnosti na Hrvaškem. Čeprav vodstvo SDS pri oblikovanju spo-

26 Ljubo Boban, "Zagrebačke punktacije", *Istorija XX veka 4* (1962), str. 309–366.

27 Rokсандić: *Srbi u Hrvatskoj* ..., str. 121–122.

28 Ljubo Boban: *Sporazum Cvetković-Maček*. (Beograd: Institut društvenih nauka, 1965); Klemenčič in Žagar: *The Former Yugoslavia's Diverse Peoples* ..., str. 121.

29 Uredba o Banovini Hrvatskoj. *Službene novine*, leto 21, št. 194-A-LVIII, Beograd, 1939.

30 Ljubo Boban: *Hrvatske granice od 1918. do 1992*. (Zagreb: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 1992), str. 41.

razuma ni imelo pomembnejše besede, pa ga je kot sestavni del *Koalicije* nedvoumno podprlo. Drugi del Srbov s Hrvaške je odkrito nasprotoval sporazumu in poudarjal, da se je sedaj namesto hrvaškega odprlo srbsko vprašanje, obenem pa v sporazumu videlo začetek konca skupne države. Zato so vse glasneje začeli pozivali k združitvi Srbov (*Srbi na okup*) in zahtevali oblikovanje nove politične tvorbe Srbske krajine, katero naj bi sestavljali deli Hrvaške poseljene s srbskim prebivalstvom ter Bosanska krajina. Tem zahtevam je odločno nasprotovala SDS, ki je poudarjala, da so delo ljudi, "... ki so živeli od hrvaško-srbskih sporov ... in sejali sovraštvo med nepoučene kmečke množice ... Znova jih skrbi za srbstvo in so vedno v skrbeh za srbstvo, ko obstaja nevarnost za njihove denarnice in interese ..." Vodilni člani SDS so tudi poudarjali, da Krajina "... ne bi bila sposobna za življenje, saj bi obsegala v glavnem revna in pasivna območja ..." ³¹ Najbolj so predlogu o ustanovitvi Srbske krajine nasprotovali Hrvati, podpore pa ni dobil niti v jugoslovanski vladni politiki.

Sporazum ni zadovoljil niti vseh političnih krogov na Hrvaškem. Tako je Maček, ki je kot podpredsednik stopil v Cvetkovićevo vlado, moral braniti sporazum celo v lastnem taboru, saj so mu očitali izdajo nacionalnih interesov. Negativno so se na sporazum odzvali tudi v ustaškem gibanju, saj so nasprotovali nadaljnjemu obstoju hrvaških dežel v okviru Jugoslavije. Tudi ilegalna Komunistična partija Hrvaške je kot sestavni del Komunistične partije Jugoslavije nasprotovala sporazumu, saj v njem ni videla rešitve hrvaškega vprašanja, ampak delitev interesnih sfer med srbsko in hrvaško buržoazijo. ³²

Čeprav je sporazum je ustvaril privid notranje stabilnosti Kraljevine Jugoslavije, pa je obstajal bolj na papirju. še zlasti, ker na hitro ni bilo mogoče odpraviti nezaupanja, ki ga je med Srbe in Hrvate zasejala dvajsetletna napačna politika. Tudi življenje v banovini se ni razvijalo po pričakovanjih snovalcev sporazuma. Desničarski in pro-ustaški politiki, ki jim je uspelo zasesti pomembne položaje v HSS, so stranko in nje-nega voditelja Mačka pomaknili toliko v desno, da je Maček kot podpredsednik jugo-slovanske vlade podprl pristop k trojni pogodbi. Kmalu za tem se je Kraljevina Jugo-slavije znašla v politični agoniji, ki jo je 6. aprila 1941 prekinil napad sil osi. Že nekaj dni po napadu je prišlo do popolnega razsula te nestabilne državne tvorbe, ki je s podpisom brezpogojne kapitulacije 17. aprila 1941 dokončno izginila z evropskega zemljevida. ³³ Z okupacijo Jugoslavije so bili zadovoljeni revanšistični apetiti nekaterih sosednjih držav (Italije, Nemčije, Madžarske in Bolgarije) pa tudi hotenja hrvaških ekstremistov po oblikovanju suverene hrvaške države.

Zanimivo je, da je bil voditelj HSS Vladko Maček eden redkih pomembnejših jugoslovanskih politikov, ki ob napadu sil osi ni zbežal v tujino. Po vrnitvi v Zagreb mu je vodja nacionalistov na Hrvaškem Slavko Kvaternik predlagal, da bi postal "poglarar države". Čeprav je Maček "poglararstvo" odkonil, je 10. aprila vendarle sodeloval pri razglasitvi *Nezavisne države Hrvatske* (NDH) in javno pozval "hrvaški narod in člane HSS na upravnih položajih" naj "iskreno sodelujejo z novo vlado". ³⁴ Kljub temu Pavelić Mačka ni spoštoval, saj naj bi v preteklosti preveč popuščal "Srbom in se izogibal

31 Rade Pribičević: *Pregled političkih prilika*. (Petrinja: samozaložba, 1940).

32 Boban: *Sporazum Cvetković-Maček ...*, str. 271–273 in 277–280.

33 Velimir Teršić: *Slom Kraljevine Jugoslavije*. (Beograd: Partizanska knjiga 1981).

34 Nada Kisić-Kolanović: *NDH i Italija. Političke veze i diplomatski odnosi*. (Zagreb: Naklada Ljevak in Hrvatski institut za povijest, 2001), str. 47; Jere Jareb: *Eugen Dido Kvaternik. Sjećanja i zapažanja 1925–1945*. (Zagreb: 1995), str. 36.

internacionalizaciji hrvaškega vprašanja".³⁵ Kasneje je Pavelić Mačka celo interniral, ker naj bi se Maček preveč zavzemal za "solidarnost s Srbi, politiko do zaveznikov in nesodelovanje s sovražnikom".³⁶ Mačkova izključitev iz državnega vodstva NDH je presenetila tudi Nemce, saj naj bi bil po njihovem prepričanju Maček nesporni vodja Hrvatov, Paveliću pa naj bi kot politiku "verjel le manjši del hrvaškega naroda".³⁷

Pavelić se je iz Italije vrnil na Hrvaško 13. aprila 1941 in NDH že 15. aprila uspel zagotoviti priznanje "neodvisnosti" s strani Italije ter Nemčije, čeprav so bile državne meje s sosednjimi državami oziroma okupiranimi območji določene kasneje. Tako je bila meja s Tretjim Rajhom (od izliva Sotle v Savo do izliva Ščavnice v Muro) določena 13. maja 1941,³⁸ meja z Italijo pa z *Ugovorom o odredjenju granica izmedju Kraljevine Hrvatske i Kraljevine Italije*, ki je bil v sklopu tako imenovanega rimskega sporazuma³⁹ s strani vlad obeh držav podpisan 18. maja. Po določbah omenjenega *Ugovora* je morala NDH prepustiti Italiji velik del Dalmacije med Šibenikom in Splitom ter skoraj vse jadranske otoke. Za ostala tako imenovana "jadransko-primorska območja" pod upravo NDH, ki so segala od 50 do 70 km v notranjost NDH, pa je bil uveden poseben režim demilitarizacije (prepoved gradnje hrvaških vojaških objektov). Priključitev Dalmacije, Gorskega kotarja in večine hrvaških otokov k Italiji so Hrvati sprejeli kot najslabšo možno rešitev, ki je izzvala veliko nezadovoljstvo tudi med samimi ustaši in ustvarila nova žarišča napetosti v jadranskem geopolitičnem prostoru.

Meja s med NDH in Srbijo, ki je bila pod nemško zasedo, je bila določena 7. junija,⁴⁰ meja s Črno goro pa 27. oktobra 1941.⁴¹ Zanimivo je, da meja z Madžarko ni bila nikoli natančno določena. Sporno je bilo vprašanje Medjimurja, ki so ga ustaši imeli za del NDH, v resnici pa je bilo pod madžarsko okupacijo. S privolitvijo okupacijskih sil je bila k NDH poleg Srema priključena še celotna Bosna in Hercegovina.⁴² NDH je tako obsegala 102.725 km² in štela okrog 5,7 milijona prebivalcev (prejšnja Banovina Hrvatska le 65.456 km² in 4,1 milijona prebivalcev).⁴³

NDH je bila "neodvisna" samo po imenu, v resnici sta si Nemčija in Italija na njenem ozemlju razdelili okupacijska območja ter vplivna območja (demarkacijska črta je bila vzpostavljena 23. aprila), Nemčija pa je imela tudi odločilen vpliv na notranjo in zunanjo politiko Paveličeve ustaške vlade. Ustaši, ki so se v svoji politični propagandi prikazovali kot osvoboditelji hrvaškega naroda izpod "srbskega Beograda" in kot čuvaji "tisočletne hrvaške državnosti", so takoj po prevzemu oblasti sprožili "rasno revolucijo"

35 Matija Kovačić: *Od Radića do Pavelića – Hrvatska u borbi za svojo samostalnost. Uspomene jednog novinara.* (München–Barcelona: samozaložba, 1970), str. 83.

36 Hrvatski državni arhiv Zagreb, Republički sekretariat unutrašnjih poslova SR Hrvatske, št. 010.37.5: Dosje August Košutić: Izjava Augusta Košutića pred organi Narodno oslobodilačkog pokreta z dne 10. februarja 1945 po prehodu na ozemlje pod kontrolo partizanov – cit. v Kisić-Kolanović: *NDH i Italija ...*, str. 149.

37 Hrvatski državni arhiv Zagreb, Republički sekretariat unutrašnjih poslova SR Hrvatske, Arhiv Hans Helm, knjiga XXI, str. 107 – cit. v Kisić-Kolanović: *NDH i Italija ...*, str. 149.

38 *Medjunarodni ugovori 1941*, št. 24, Zagreb, Ministarstvo vanjskih poslova NDH.

39 *Medjunarodni ugovori 1941*, št. 49, Zagreb, Ministarstvo vanjskih poslova NDH.

40 *Medjunarodni ugovori 1941*, št. 83, Zagreb, Ministarstvo vanjskih poslova NDH.

41 *Medjunarodni ugovori 1941*, št. 305, Zagreb, Ministarstvo vanjskih poslova NDH.

42 Ivo Goldstein, Borislav Grgin, Nenad Močanin, Filip Potrebica, Dragutin Pavličević, Božena Vranješ-Šoljan, Mira Kolar-Dimitrijević, Mladen Klemenčić in Veljko Roglič: *Hrvatske županije kroz stoljeća.* (Zagreb: Školska knjiga 1996), str. 126.

43 *A Concise Atlas of the Republic of Croatia and the Republic of Bosnia and Hercegovina.* (Zagreb: Leksikografski institut Miroslav Krleža, 1993), str. 148.

proti Judom, Romom in še zlasti proti Srbom, ki so sestavljali skoraj tretjino prebivalstva NDH. S tem naj bi uresničili dolgoletne želje po oblikovanju nacionalno homogene hrvaške države. V retoriki političnega vodstva NDH so se Srbi pojavljali kot rasno manjvredni ali pa kot zablodeli Hrvati, ki so se s spreobrnitvijo k pravoslavju podredili tujim koristim. Za ustaše so bili "tujek", ki ga je potrebno fizično odstraniti (pobiti ali razseliti), ali pa spremeniti njihovo identiteto (spreobrniti iz pravoslavja v katolištvo), kajti le tako bi bilo mogoče vzpostaviti resnično neodvisno državo vseh Hrvatov (in tudi Muslimanov kot "bratov najčistejše hrvaške krvi"). Pavelić je za Srbe odobril uničevalni program, po katerem bi jih tretjino pobili, tretjino pregnali na tuje, druge pa prisilno spreobrnil v katoliško vero.⁴⁴ Ustaške enote so se prepuščale morilskim pohodom, rušile srbske vasi in pobijale prebivalstvo. V najbolj razvpitih primerih so srbsko prebivalstvo zaprle v krajevno pravoslavno cerkev in jo potem zažgale.

Pavelićev režim se je lotil tudi široke akcije za spreobrnitev pravoslavnega prebivalstva h katolicizmu, čeprav je zagrebški nadškof Štepinac temu ostro nasprotoval. Čeprav so tudi nekateri krogi znotraj Ministrstva za zunanje zadeve NDH izražali strah, da se s spreobračanjem vere odpirajo možnosti za nov teror, je bil Pavelić prepričan v nujnost tega početja. V nasprotnem primeru bi "... *obstoj pravoslavnega prebivalstva zlasti na mejah s Srbijo pomenil stalno nevarnost za vzemirjanje Hrvaške in za vpliv tujih dejavnikov na hrvaško politično življenje*".⁴⁵ Pavelić je bil prepričan, da je prehod v katolicizem "spontan" in da bo končan v letu dni, še posebej ker je samo leta 1941 v katolištvo prestopilo okrog 250.000 pravoslavnih Srbov.⁴⁶ Zato je zanikal, da naj bi bilo spreobračanje pravoslavnih v katolicizem premišljena državna politika. Zanimivo je, da se italijanske oblasti sprva niso vpletale v verska vprašanja v NDH. Šele leta 1943 je Mussolini odkrito obtožil Pavelića za "uničenje srbske manjšine, ki je na Hrvaškem živela več stoletij".⁴⁷

S strahovlado in množičnimi pokoli se je v NDH ustvarilo mračno ozračje negotovosti in strahu. Ne le ogroženi Srbi, Romi in Judje, temveč tudi Hrvati in Bošnjaki so spoznali, da NDH ni država, ki so jo obljubljali velikohrvaški šovinisti. V strahu pred množičnimi poboji so mnogi Srbi zapustili svoje domove in se zatekli v skrivališča v hribovitih gozdnatih območjih. Prav ti begunci so kasneje postali neizčrpen vir partizanskega gibanja. Izkazalo se je, da je boj za lastno preživetje združil velik del teh beguncev s protifašistično usmerjenim partizanskim gibanjem, ki v svoji ideologiji ni izpostavljalo nacionalnih obeležij. Zato ne preseneča, da se je vstaja leta 1941 najbolj razmahnila na območjih srbske poselitve (Lika, Kordun in Banija) ter v Dalmaciji, Hrvaškem primorju in Gorskem kotarju, ki so bili priključeni Italiji. Dejstvo je, da komunisti med Srbi na Hrvaškem ne bi imeli tolikšnega vpliva, če srbsko prebivalstvo v NDH ne bi bilo izpostavljeno tolikšnemu genocidu.

Na drugi strani so mnogi Srbi začeli podpirati tudi četniško gibanje, ki se je kmalu po kapitulaciji jugoslovanske vojske razvijalo okrog ostankov monarhistične vojske. Te enote, ki so se sprva tudi upirale okupacijskim silam, so bile brez širše vojaške

44 Fikreta Jelić-Butić: *Ustaše i Nezavisna Država Hrvatska, 1941–1945*. (Zagreb: školska knjiga, 1977), str. 170–175; Klemenčič in Žagar: *The Former Yugoslavia's Diverse Peoples ...*, str. 169.

45 Hrvatski državni arhiv Zagreb, Ministarstvo vanjskih poslova NDH, Poslaništvo v Rimu, V. T. št. 20/1941: Pismo Stjepa Perića Mladenu Lorkoviću, 10. novembra 1941 – cit. v Kisić-Kolanović: *NDH i Italija ...*, str. 270.

46 Kisić-Kolanović: *NDH i Italija ...*, str. 271.

47 I Documenti diplomatici Italiani, Libreria dello Stato, Roma, Nona Serie: 1939–1943, knjiga 10, dok. 61, str. 85 – cit. v Kisić-Kolanović: *NDH i Italija ...*, str. 271.

koordinacije in so v glavnem ščitile lokalno srbsko prebivalstvo. V tej zaščiti so četniki pogosto zašli v drug ekstrem in izvajali genocid nad nesrbskim zlasti muslimanskim prebivalstvom. Do prvih večjih četniških akcij v NDH je prišlo julija 1941 v srbskih naseljih v okolici Drvarja, Gračca, Knina in Vrlike. Cilj četnikov naj bi bil po navedbah štaba četniških odredov "... oblikovanje velike Jugoslavije in znotraj nje velike Srbije, oblikovanje neposredne meje med Srbijo in Črno goro kot tudi med Slovenijo in Srbijo ..." To bi zahtevalo "očiščenje" muslimanskega prebivalstva v Sandžaku in muslimanskega ter hrvaškega prebivalstva v Bosni in v delu zahodne Hrvaške. V istem dokumentu je tudi omenjeno, da "... s komunisti-partizani ne more biti nobenega sodelovanja, ker se borijo proti dinastiji in se zavzemajo za socialistično revolucijo ..." ⁴⁸ Upor četnikov so avgusta 1941 potrdili tudi komunistični aktivisti, ki so zaznali, da je med tamkajšnjim "... srbskim prebivalstvom ... zavladdalo globoko sovraštvo proti vsemu, kar je nosilo hrvaško ime ..." ⁴⁹

Italijanske okupacijske oblasti so se tako sredi leta 1941 znašle v neprijetnem položaju. Na eni strani jih je presenetila oborožena partizanska vstaja, na drugi pa so imeli do ustaškega režima, ki jim ni odpustil zasedbe Dalmacije in je postajal vse bolj odvisen od Nemcev, zelo zadržan odnos. ⁵⁰ Ob tem so Paveličev režim obtoževale, da je njegova represivna politika do Srbov glavni vzrok za hitro širjenje partizanskega upora. Tudi četniki so za razvoj partizanskega gibanja v glavnem obtoževali le Paveličev režim, ki naj bi bil usmerjen k "... iredentistični borbi Hrvatov ... ki jo v glavnem podpirajo duhovščina in javni uslužbenci ... (s ciljem) ... najprej premagati Srbe, nato pa poskušati premagati tudi Italijane ..." ⁵¹

Da bi okrepili svoj položaj, so Italijani začeli izrabljati sovraštvo med Hrvati in Srbi, ki je v NDH zavladdalo zaradi genocidne politike Paveličevega režima do srbskega prebivalstva. Italijani so se še kako zavedali, da bi jim vmešavanje v spopade med partizani, ustaši ter četniki lahko "na glavo nakopalo uporniške mase z vsega Balkana", nevmešavanje pa bi lahko privedlo do oblikovanja "sovjetske balkanske republike", s katero bi na koncu morali prav tako obračunati. ⁵² Zato so se v glavnem štabu italijanske vojske odločili, da v borbi proti partizanom uporabijo četnike. Po izjavah generala Giacoma Zanussija, namestnika vodje glavnega štaba druge italijanske armade, so četniki "... razen v borbi proti partizanom ... delovali ... kot protiutež v odnosu do ustašev in Nemcev. Imeti za svoje prijatelje vse sovražnike naših lažnih prijateljev – 10 do 15 tisoč ljudi, prekaljenih v naporih in zvijačah težkega in surovega balkanskega bojevanja – je predstavljalo aduta, katerega vrednost ne gre zanemariti ..." ⁵³ Seveda pa Italijani niso računali, da imajo tudi četniki, ki so delovali v NDH, svoje namene in da z njimi sodelujejo le po ukazu Draže Mihailovića. To potrjuje izjava Milana Šantića, enega vidnejših predstavnikov četniškega gibanja: "... naše sodelovanje z Italijani je

48 Hrvatski državni arhiv Zagreb, Ministarstvo vanjskih poslova NDH, Politički odjel, Opći spisi 41/1941: Upute Štaba četničkih odreda jugoslavenske kraljeve vojske, št. 370, 20. novembra 1941 – cit. v Kisić-Kolanović: *NDH i Italija* ..., str. 258.

49 Sibe Kvesić: *Dalmacija u narodnooslobodilačkoj borbi*. (Zagreb: Biblioteka narodne revolucije, 1960), str. 122.

50 Pirjevec: *Jugoslavija 1918–1992* ..., str. 119–124.

51 Vjekoslav Vrančić, "Rad armade taljanske vojske protiv Nezavisne Države Hrvatske", *Hrvatski narod*, Zagreb, 7. oktobra 1942.

52 *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom. XIII, knjiga 2, Dokumenti Kraljevine Italije, dok. št. 5: Izjvešće generala Roatte glavaru glavnog stožera, 10. januarja 1941. (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1969), str. 27–38.

53 Kisić-Kolanović: *NDH i Italija* ..., str. 183.

odobril Draža ... Italijani nam dajejo orožje ... Italijanov se ne bojimo. Njihova vojska za nas ne bo nikoli predstavljala življenjske nevarnosti. So nesposobni, da bi nas z orožjem uničili v naših planinah. Njim je glavno, da ne umirajo njihovi ljudje. Moramo biti prijazni do Italijanov, ker nam zaupajo in ker smo omejili partizane ..."54

O sodelovanju italijanskih okupacijskih oblasti s četniki so odkrito spregovorili tudi v italijanskem zunanjem ministrstvu, kjer so poudarili, da je Italiji potrebna "... politična akcija, ki vzpodbuja nasprotja med različnimi etničnimi in političnimi skupinami in neti sovráštvu med njimi ..." V tej logiki etničnih spopadov so bili Srbi za Italijane najugodnejši dejavnik, saj "... Srbi ne sovražijo Italijanov, pa tudi trenutni odnosi s Srbi so tako dobri, kot s Hrvati niso bili niti v najboljših časih ..."55 Zato ne čudi, da je glavni štab italijanske vojske v Rimu – z izgovorom širjenja vojaških spopadov – 14. avgusta 1941 svojim četam ukazal "... takojšnja zasedbo vsega demilitariziranega pasu ..."56 oziroma etnično mešanih (zlasti s Srbi poseljenih) območij v severni Dalmaciji, Hercegovini, delu Bosanske krajine, Liki in Kordunu. To je razburilo ustaško vodstvo v Zagrebu, ki je Italijanom očitalo, da z zasedbo pomagajo "pri zaščiti komunističnih in anglofilskih elementov" (partizanov in četnikov).57

Italijani so konec oktobra 1941 tudi podprli oblikovanje treh četniških polkov na območju med Bosanskim Grahovom in Kninom. Po načrtu četniških oficirjev naj bi Knin postal zatočišče srbskih nacionalnih elementov, katerih naloga je bila "... širjenje (srbske) nacionalne misli, zbiranje (srbskih) nacionalnih elementov in čiščenje terena v Liki, severni Dalmaciji, Bosni in Hercegovini ter Črni gori ..." Ustašem in hrvaški vojski je bila objavljena "... vojna brez milosti ...", ki je grozila z uničenjem "... vsega kar diha v Paveličevem duhu ..."58 Vlada NDH se je znašla v težkem položaju. še zlasti, ker se je vse bolj poglobljajal tudi prepad med večino Hrvatov in Paveličem, za katerega se je izkazalo, da ni sposoben zagotoviti hrvaške ozemeljske celovitosti (po nekem angleškem poročilu naj bi ustaški režim tedaj podpiralo le še 10 odstotkov Hrvatov).59

Ob teh dogodkih se zastavlja vprašanje, koliko je italijansko sodelovanje s četniki prispevalo k nestabilnosti v NDH, saj so zaradi izkoriščanja četnikov v bojih proti partizanom Italijani ostajali pasivni ob spopadih med četniki in ustaši. Tako je posebni nemški vojaški odposlanec Siegfried Kasche v svojem poročilu novembra 1941 navedel, da italijanska druga armada v NDH "stori zelo malo za gašenje upora" in da so Italijani v resnici "bolj vzpodbujali kot pa gasili" upor.60 Na drugi strani pa tudi Nemci bili od poletja 1942 naprej kritični do ustaškega terorja nad srbskim prebivalstvom. Tako je na primer nemški general Edmund Glaise von Horstenau obdolžil Pavelića, da z "anarhičnim obravnavanjem srbstva samo vzpodbuja partizanstvo".61 Vlada NDH se je julija 1942 na kritike odzvala s posebnim razglasom, s katerim je četnike pozvala, naj

54 Hrvatski državni arhiv Zagreb, Ministarstvo vanjskih poslova, V.T. 81/44: Posebno izvješće političkog odjela o djelatnosti D. Mihailovića, 26. aprila 1944 – cit. v Kisić-Kolanović: *NDH i Italija ...*, str. 258.

55 Oddone Talpo: *Dalmazia – Una Croneca per la storia (1941–1944)*, knjiga 3. (Roma: Ufficio Storico, 1985–1994), str. 492–499.

56 *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom. XIII, knjiga 1, Dokumenti Kraljevine Italije, dok. št. 118. (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1969), str. 312–313.

57 Bogdan Krizman: *Pavelić između Hitlera i Mussolinija*. (Zagreb: Globus, 1980), str. 154–155.

58 Zlatko Dizdarević in Mihael Sobolevski: *Prešućivani četnički zločini u Hrvatskoj i u Bosni i Hercegovini 1941.–1945.* (Zagreb, 1999), str. 262–266.

59 Pirjevec: *Jugoslavija 1918–1992 ...*, str. 124.

60 Akten zur deutschen Auswärtigen Politik, Serie E: 1941–1945, Band I, dok. 19: Kasche Ministrstvu za zunanje zadeve, 16. decembra 1941, str. 32–33 – cit. v Kisić-Kolanović: *NDH i Italija ...*, str. 272.

61 Krizman: *Pavelić između Hitlera i Mussolinija ...*, str. 415.

predajo orožje in se vrnejo domov, obenem pa jim zagotovila tudi varnost in državljanske pravice.⁶² V tisku se je prvič pojavilo tudi vprašanje legalizacije četniških skupin, še zlasti ob vesteh, da "... nekdanji uporniki in četniki že delujejo v sklopu hrvaških in italijanskih vojnih oblasti pod imenom Prostovoljna protikomunistična milica ..." Hrvaška vlada je zagotovila, da "... ne bo izvajala nikakršnih povračilnih ukrepov proti nekdanjim upornikom, če se bodo vrnili na svoje domove ali pa se vključili v Prostovoljno protikomunistično milico" in da bo z njimi ravnala kot z vsemi drugimi državljani.⁶³ Na nekaterih območjih v NDH je nato dejansko prišlo do sodelovanja med četniki in hrvaškimi vojnimi oblastmi, ki pa ni bilo iskreno. Četniki so namreč zavračali vsakršno izjavo o lojalnosti Paveliću. Poudarili so, da skupaj z redno hrvaško vojsko (domobranci) sicer sodelujejo v bojih proti partizanom, ne sodelujejo pa s hrvaškimi oblastmi in ustaši, "ker so to krvoloki".⁶⁴ Tudi Draža Mihailović je septembra 1942 preko radia London opozoril četniške vodje v zahodni Bosni, Liki in severni Dalmaciji, naj ne sodelujejo z ustaškimi enotami, saj jih bodo te na koncu razorožile in pobile.⁶⁵

Četniki so sčasoma postali pomembno vojaško vprašanje tudi za Nemce. Po Hitlerjevem mnenju naj bi italijanska politika oboroževanja četnikov predstavljala veliko nevarnost za sile osi, še zlasti v primeru angleško-ameriškega izkrcanja na italijanskih obali. Zato se je Hitler konec februarja 1943 odločil za načrt, po katerem naj bi nemške in italijanske okupacijske enote spomladi 1943 v več vojaških operacijah z imenom *Weiss* (znane kot četrta in peta ofenziva) najprej uničili Titove partizane, nato pa z operacijo *Schwarz* razorožile še četnike. Razorožitvi četnikov so Italijani sprva ostro nasprotovali, saj bi po njihovem prepričanju z vsakim razoroženim četnikom "izgubili enega zaveznika in dobili enega sovražnika".⁶⁶ Čeprav je načrt uničenja partizanov spodletel, pa sta Mussolini in Hitler 14. maja 1943 vendarle izdala ukaz o razpustitvi četniških enot.⁶⁷

Po tem dejanju četniško gibanje na območju današnje Hrvaške ni več igralo pomembnejše vloge. Nekateri četniki so se priključili enotam Prostovoljne protikomunistične milice, še več pa se jih je umaknilo v Bosno in Hercegovino, kjer so s svojim delovanjem nadaljevali vse do konca druge svetovne vojne.

Po razpustitvi četniškega gibanja se je partizansko gibanje še bolj okrepilo in si z enakim nastopom do pripadnikov vseh jugoslovanskih narodov pričelo utrjevati ugled med ljudstvom. Hkrati pa je HSS, ki je odvrčala ljudstvo od sodelovanja s partizanskim gibanjem, začela izgubljati podporo med ljudstvom. Z razvojem osvobodilnega gibanja

62 Hrvatski državni arhiv Zagreb, Opće upravno poverjeništvu kod zapovedništva II. armate talijanske vojske (OUP), št. 7346/42: Proglas OUP i zapovedništva oružanih snaga Slovenija-Dalmacija, julij 1942 – cit. v Kisić-Kolanović: *NDH i Italija ...*, str. 277.

63 *Hrvatski narod*, Zagreb, 19. julija 1942.

64 Hrvatski državni arhiv Zagreb, Ministarstvo oružanih snaga NDH, Glavni stožer, Tajni spisi št. 2934/1942 – cit. v Kisić-Kolanović: *NDH i Italija ...*, str. 291; Vjekoslav Vrančić: *Branili smo državu. Uspomene, osvrti, doživljaji* – 2. knjiga. (Barcelona-München: samozaložba, 1985), str. 292.

65 Nada Kisić-Kolanović: *Mladen Lorković – ministar urotnik*. (Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 1998), str. 234.

66 *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom. XIII, knjiga 3, Dokumenti Kraljevine Italije, dok. št. 39: Bilješka o razgovoru Ambrosija, generala Robotija i P. Birollija, 3. marca 1943. (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1971), str. 127–131.

67 *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*, tom. XIII, knjiga 3, Dokumenti Kraljevine Italije, dok. št. 73: Bilješka o razgovoru generala Löhra i P. Birollija v Solunu, 2. junija 1943. (Beograd: Vojnoistorijski institut, 1971), str. 267–270.

in širitvijo osvobojenih ozemelj so se pričeli na območju NDH razvijati tudi organi ljudske oblasti. Tako je bila aprila 1943 ustanovljena Antifašistična skupščina narodne osvoboditve Hrvaške (*Zemaljsko antifašistično vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske – ZAVNOH*), ki se je 14. junija razglasil za vrhovno politično telo Hrvaške. ZAVNOH, ki se je predstavljal kot koalicija različnih političnih skupin Hrvatov in Srbov ter drugih narodov na Hrvaškem, je bil povsem v rokah komunistov. Prevladujoča vloga, ki si jo je diskretno, a odločno lastila Komunistična partija Hrvaške, seveda ni mogla preprečiti, da bi znotraj nje ne bilo nasprotij, ki so izvirale iz osebnih ambicij posameznih voditeljev ali lokalnih patriotizmov.⁶⁸ Kljub notranjim nasprotjem pa so partizani s svojo propagando dosegli precejšnjo stopnjo komuniciranja s širokimi ljudskimi množicami. Ustaši so tako leta 1944 pravilno ugotavljali, da obstajata v NDH "... *le dve vojaški religiji: ustaštvo in partizanstvo in nosilci teh religij se bodo borili do končne zmage* ..." ⁶⁹ Zaradi neobetavnih poročil s svetovnih pa tudi jugoslovanskih bojišč (v Srbiji so potekali boji za osvoboditev), so poleti 1944 nekateri ustaški voditelji v strahu pred zlomom NDH pričeli navezovati stike s predstavniki HSS v upanju, da se bodo z njihovo pomočjo mogoče rešili. Organizirati so nameravali celo navidezni državni udar, po katerem naj bi ustaše razpustili, domobrane (člane redne hrvaške vojske) pa povezali s četniki in v zahodni Jugoslaviji skušali zaježiti komunizem. Vodenje republike naj bi prevzel Vlado Maček. V igro je bil vpleten tudi zagrebški nadškof Alojzij Stepinac, vendar Pavelić ni hotel sprejeti vloge "grešnega kozla", čeprav so mu obljubili varno zatočišče v Švici. Čeprav je Pavelić ob pomoči gestapa 30. avgusta dal aretirati glavne pobudnike omenjenega načrta,⁷⁰ pa je bilo vse bolj jasno, da so dnevi NDH šteti. Do njenega končnega zloma je prišlo maja 1945.

Dogodki med drugo svetovno vojno, zlasti krvavi boji med ustaši, četniki in partizani, ki so jih nekatera neprikrita (nemško-ustaško), prikrita (italijansko-četništvo) in celo neiskrena (italijansko-ustaško) zaveznitva še bolj vzpodbujala, so na območju Hrvaške zahtevala številne človeške žrtve. Vendar pa natančne številke o številu žrtev na Hrvaškem – ki so kasneje postale tudi predmet političnih in ne samo zgodovinskih razprav – niso bile nikoli ugotovljene. Tako so različni avtorji navajali različne številke, ki se v skladu s političnimi prepričanji raziskovalcev gibljejo med 30.000 ter 1.000.000, pri čemer je po zadnjih raziskavah najverjetnejša številka 330.000.⁷¹

Štiriletni obstoj NDH je pustil globoke sledi v zavesti večine ljudi. Več desetletij je vsako omenjanje hrvaške države vzbujalo pri množici ljudi, še zlasti pa pri Srbih, negativne reakcije. Na drugi strani pa so z vidika obstoja Jugoslavije kot države južnoslovanskih narodov dogodki v NDH med drugo svetovno vojno še bolj poglobili prepad v nezaupanju med Srbi in Hrvati, še posebej na Hrvaškem ter v Bosni in Hercegovini. Čeprav se je naslednjih nekaj desetletij celo zdelo, da je Titovemu režimu pod geslom "bratstva in enotnosti" uspelo rešiti nacionalno vprašanje, pa so ustaški pogromi nad Srbi na Hrvaškem ter v Bosni in povojni poboji sodelavcev NDH s strani

68 Jill A. Irvine: *The Croat Question: Partisan Politics in the Formation of the Yugoslav Socialist State*. (Boulder: Westview Press, 1993), str. 137–199.

69 Kisić-Kolanović: *NDH i Italija ...*, str. 329.

70 Pirjevec: *Jugoslavija 1918–1992 ...*, str. 148.

71 Jozo Tomasevich, "Yugoslavia during the Second World War". V: Wayne S. Vucinich (ur.): *Contemporary Yugoslavia*. (Berkeley in Los Angeles: University of California Press, 1969), str. 78; Fred Singleton: *Twentieth Century Yugoslavia*. (New York: Columbia University Press, 1976), str. 86–88; Dušan Bilandžić: *Historija Socialističke federativne republike Jugoslavije* (Zagreb: Školska knjiga, 1978), str. 79.

